

De herrijzenis van het slachtoffer in het strafproces: een dupliek

Jan van Dijk

De omvang en diepte van de discussiebijdragen is verheugend maar plaatst mij in de dupliek voor de noodzaak enigszins selectief te werk te gaan. In de discussie lijkt het me te gaan om twee fundamentele geschilpunten. Het gaat eerstens om mijn deconstructie van het begrip slachtoffer op basis van de hypothese van René Girard over het christendom als de religie van de vergeving. Hoe overtuigend is die analyse nu eigenlijk? Ten tweede gaat het om mijn pleidooi voor volwaardig spreekrecht binnen het strafproces en mijn daarmee samenhangende afwijzing van het herstelrecht als alternatief paradigma. Volgens Walgrave staan deze twee kwesties min of meer los van elkaar maar dat lijkt me wat al te 'katholiek'. In België zou men toch nog moeten weten dat in Nederland theologische disputen van oudsher bloedserieus worden genomen! Mijn deconstructie brengt verborgen premissen aan het licht binnen de heersende discoursen over straf- en herstelrecht waardoor deze op losse schroeven komt te staan. Wie de analyse deelt, zal zich gedwongen voelen zijn of haar favoriete discours te herijken. Er staat wel degelijk iets op het spel.

Kleine genealogie van het slachtofferbegrip

Graag vat ik eerst kort samen wat die analyse inhoudt. Volgens René Girard verhaalt het christendom evenals alle religies de mythe van een moord op een zondebok. Maar anders dan andere religies identificeert het christendom zich niet met de daders van deze oermoord maar met het slachtoffer ervan. Het noodzakelijke pendant van deze identificatie met het Lijden van de zondebok is volgens Girard de vergevingsmoraal. Want indien Christus niet vergevingsgezind zou zijn, dan zou zijn erdienst toch weer een religie van vervolgers worden. Het christendom kan daarom, zoals de Nederlandse Girard-adept Lascaris (1993) het stelt, aan de vergevingsmoraal niet tornen zonder zichzelf te verloochenen.

Nu staat het uiteraard iedereen vrij deze visie op het christendom te delen of niet maar ik wil er wel op wijzen dat het in de visie van Girard niet gaat om een subjectieve Bijbelexegese maar om een (wijsgerig-)antropologische theorie. Het bevreedt mij enigszins dat in de discussie over mijn boek aan de wetenschappelijke status van Girards visie geheel wordt voorbij gegaan. Het lijkt erop dat geseculariseerde intellectuelen een blinde vlek hebben ontwikkeld voor de maatschappelijke betekenis van het christendom en zich niet meer kunnen voorstellen dat daarover sociaalwetenschappelijke theorieën kunnen worden ontwikkeld. Hoe dan ook, ik acht de theorie overtuigend en ben, erop voortbordurend, tot de slotsom gekomen dat gedupeerden van misdrijven in onze cultuur worden aangeduid als *slachtoffers* naar het evenbeeld van de Christusfiguur, dat wil zeggen als figuren die Lijden in Gelatenheid. George Fletscher (2008), toch niet de minste onder de strafrechtsfilosofen van onze

tijd, heeft zich inmiddels bij deze interpretatie aangesloten. Het christelijke slachtofferconcept is omstreeks de zeventiende eeuw in de westerse cultuur gangbaar geworden. In diezelfde periode is het klassieke strafproces ontstaan. Hoeksteen hiervan is de absolute uitsluiting van de gedupeerde als procespartij. Deze uitsluiting is vanzelfsprekend indien de gedupeerde wordt aangemerkt als *slachtoffer*, dat wil zeggen als iemand die lijdt in gelatenheid. Slachtoffers voeren per definitie geen procedures en behoeven dus geen rechten. Buiten de context van de christelijke vergevingsleer is deze uitsluiting echter onbegrijpelijk. Ook het herstelrechtelijke discours is mijns inziens gegrondvest op en doortrokken van niet-geëxpliciteerde christelijke noties over vergeving en verzoening. Volgens de Australische criminologe Kelly Richards (2005) stoelt het herstelrechtelijke discours op stilzwijgende aanvaarding van elementen van de New Age-beweging, met zijn geloof in persoonlijke groei, geestelijke reizen en *healing*. Ik zelf herken in de door haar geanalyseerde ideologische context van *restorative justice* toch vooral onbenoemde manifestaties van neo-christelijke vroomheid. In mijn boek citeer ik verschillende krasse uitspraken van VU-hoogleraar Herman Bianchi en andere vroege pleitbezorgers van herstelrecht die deze stelling onderbouwen. Kelly Richards komt in haar dissertatie nog met verschillende andere voorbeelden, onder andere van *founding fathers* als Gallaway, Zehr, Umbreit en Braithwaite (Richards 2005). Het meest treffend vond ik een citaat van Gallaway: 'I do not think that we can live with a situation where victims are permitted to be passive by-standers in the healing process or, worse, are encouraged to harbor and nurse vengeance and hatred.' Dit is, dunkt me, een fundamentalistisch-christelijke uitspraak van het zuiverste wijwater die binnen een niet-christelijke context geen enkele geldigheid heeft.

Blaming the victim

Pleidooien voor meer handelingsruimte voor de gedupeerden zouden volgens Walgrave overbodig zijn omdat strafrechtspleging in een geseclariseerde samenleving zijn legitimering nog slechts kan vinden in het Lijden van het Slachtoffer. Hoe juist deze these ook moge zijn, het gaat bij auteurs als Boutellier uitsluitend om het slachtoffer als retorische notie. Nergens in zijn boek rept Boutellier over concrete rechten voor concrete slachtoffers. Slachtoffers hoeven voor hem geen processuele rechten te krijgen want hun verhaal is daarvoor niet interessant genoeg. Zijn visie op gedupeerden is, kortom, door en door christelijk. In navolging van Elias, Fattah en Garland waarschuwt Walgrave mij ervoor dat ik met pleidooien voor meer slachtofferrechten in het vaarwater van het *penal populism* terecht kan komen. Deze waarschuwing is wat mijzelf betreft geheel overbodig en voor de meeste andere victimologen eveneens. Dat rechtse politici graag mogen beweren dat ze aan daders zware straffen willen opleggen uit respect voor de gedupeerden kan men de slachtofferbeweging niet verwijten. Er is, zeker in Europa, geen enkele relatie tussen de slachtofferbeweging en campagnes voor zwaardere straffen (Rock 2005) en er is, zoals bekend, ook geen oorzakelijk verband tussen de invoering van slachtofferrechten en zwaardere straffen in de Amerikaanse en Australische rechtspraak. Met hervormingen ten behoeve van gedupeerden van vlees en bloed heeft het spelen van de slachtofferkaart evenveel te maken als de Maria-cultus met de emancipatie van vrouwen. Dat deze kritiek toch steeds weer terugkeert, bewijst slechts hoezeer

de betrokken criticasters zonder het te beseffen in de greep verkeren van het christelijke slachtofferbeeld. Ze ervaren pleidooien voor meer slachtofferrechten als een onaanvaardbare aanval op de stilzwijgende vergevingsmoraal. Ze verzetten zich hiertegen door gedupeerden op loze gronden aansprakelijk te stellen voor de nieuwe punitiviteit. De opvattingen van Garland c.s zijn een ideologische verschijningsvorm van wat ik reactieve slachtofferverketting heb genoemd.

Rechtsherstel voor de gedupeerde partij

Ik kom dan nu toe aan de vraag wat de implicaties zijn van deze analyse voor de positie van de gedupeerde partij in het strafproces en herstelrecht. Mijn voorstellen zouden bij uitvoering inderdaad, zoals Blad veronderstelt, leiden tot een soort tripartialisering van het strafproces. Het strafproces wordt als het ware een complexe driehoeksverhouding. De vier discussanten zijn het er unaniem over eens dat een dergelijke hervorming binnen het bestaande strafrecht principieel onmogelijk is. Het strafproces is 'nu eenmaal' 'naar zijn aard': 'verticaal', 'publiekrechtelijk', 'dadergericht', 'rationeel', 'conservatief' en 'gesloten'. Waarom? Daarom! Om het met een geparafraseerde dichtregel van Nijhoff uit te drukken: het bepleite volledige spreekracht is niet mogelijk omdat daaraan 'wetten in de weg staan en dogmatische bezwaren'. Ik bestrijd niet dat er bij versterking van de rechtspositie van de gedupeerde complicaties zullen optreden maar dat lijkt me geen reden om hiervoor bij voorbaat terug te deinzen maar om naar nieuwe evenwichten te zoeken.

Te midden van hun principiële beschouwingen over het Nederlandse strafprocesrecht wordt mij door Kool en Cleiren fijntjes uitgelegd dat als de gedupeerde iets over de toedracht wil zeggen, dat tijdens diens verhoor als getuige kan plaatsvinden. Mag ik mijnerzijds eraan herinneren dat de beweging voor *victims rights* in de VS nu juist is voortgekomen uit ongenoegen met de praktijk van het verhoor van slachtoffers als getuigen. Het (kruis)verhoor ter zitting wordt in de victimologische literatuur algemeen beschouwd als belangrijke bron van secundaire victimisatie. In de Nederlandse situatie speelt dat minder, onder meer omdat de gedupeerden relatief zelden als getuige worden opgeroepen. Maar een geschikt forum voor het uiten van verontwaardiging biedt het verhoor ook in het Nederlandse rechtszaal niet. Het slachtoffer wordt er niet als autonome procespartij gehoord maar geïnstrumentaliseerd tot werktuig voor de waarheidsconstructie van officier en verdediging.

Naast dogmatische tegenwerpingen worden er ook specifieke bezwaren tegen een volwaardige rechtspositie van de gedupeerde partij aangevoerd. Het zou binnen de straftoemeting een ongewenst element van onvoorspelbaarheid introduceren. Van zo'n effect is in de inmiddels twintig jaar oude praktijk van de *Victim Statements of Opinion* in de Verenigde Staten weinig of niets gebleken maar ondenkbaar is het optreden ervan niet. Echter, door het toelaten van penologische overwegingen bij de straftoemeting zoals het resocialisatieperspectief van de dader, is het moderne strafrecht sowieso onvoorspelbaar geworden. Het is gebruikelijk geworden om bij de verdediging op het gemoed van de rechters te spelen door te wijzen op de resocialisatiebelangen van de dader ('mijn cliënt heeft sinds kort verkering'). Het lijkt me niet meer dan rechtvaardig dat daar victimologische overwegingen tegenover

mogen worden gezet ('mijn vrouw kan sindsdien niet meer slapen'). De resocialisatiekansen van de verdachte kunnen dan door de rechter worden afgewogen tegen de resocialisatiekansen van de gedupeerde.

Kool wijst verder op een mogelijke verstoring van de machtsbalans. Het zal voor de verdediging in sommige zaken misschien moeilijker worden om de cliënt voor te stellen als slachtoffer van magistrale willekeur. Het werkelijke slachtoffer is immers ook van de partij. Ik vermoed echter dat gemiddeld gezien het machtskritische element eerder zal worden versterkt dan verzwakt door invoering van een driepartijenproces. De staat wordt bij zo'n proces niet door één maar door twee burgers op de vingers gekeken. Dat dit voor de dader juist goed kan uitpakken, blijkt uit de bevinding van Erez dat spreekrecht voor de gedupeerden er soms toe leidt dat de rechter voor een schadevergoeding kiest in plaats van voor een vrijheidsstraf. Dat lijkt mij een win-winsituatie voor dader en gedupeerde. De verliezer is hier de wrekende overheid. Ook wil ik graag wijzen op de conflicten die er soms in de VS ontstaan tussen openbare aanklagers die de doodstraf eisen en gedupeerden die zich daartegen in hun verklaringen bij de rechtbank juist verzetten. Het is voor mij allerm minst een uitgemaakte zaak dat het in een driepartijenproces altijd zal gaan om een een-tweetje tussen aanklager en gedupeerde. Tripartialisering zou ook een wenselijke impuls kunnen geven aan de humanisering van de strafrechtspleging inclusief de oplegging van reparatieve sancties. Ik zelf ga daar in ieder geval vooralsnog vanuit.

Ten slotte enkele principiële vragen mijnerzijds. Zou iemand bij de Internationale Strafhoven terugwillen naar de slachtofferloze procedures zoals die destijds in Neurenberg tegen de nazi-leiding zijn gevoerd? En zou iemand nog willen volhouden dat ouders wier kind bij wijze van grap is doodgeslagen op het proces tegen de daders niets te zoeken hebben? De ouders van James Bulger aan wie door Engelse rechters het woord was ontnomen, zijn inmiddels door het Hof in Luxemburg in het gelijk gesteld (Rock 2004). Volwaardig spreekrecht behoort in een post-christelijke maatschappij tot de fundamentele mensenrechten. Ook de VN Verklaring over Slachtofferrechten uit 1985 en de *Framework Decision* van de Europese Raad betreffende de Rechtspositie van Slachtoffers uit 2001 verplichten tot invoering van een ongeclausuleerd spreekrecht.¹ De dogmatiek van het Nederlandse en Belgische strafprocesrecht zal zich daaraan toch ooit linksom of rechtsom moeten conformeren.

Herstelrecht binnen het strafproces

Ik kom toe aan de implicaties voor het herstelrecht. Waarom zouden we ons blijven inspannen voor een versterking van de rechtspositie voor gedupeerden in het strafproces indien dat op zo veel tegenstand stuit en de gewenste genoegdoening ook binnen herstelrechtelijke arrangementen kan worden gevonden? Ik kan deze rede-

1 In overeenstemming met de Verklaring van 1985 zijn in de door Nederland geratificeerde VN-verdragen over transnationale georganiseerde misdaad en corruptie voorzieningen genomen die de gedupeerde het recht geven om tijdens de procedure *views and concerns* te uiten. Het volwaardige spreekrecht is in rechtszaken betreffende deze misdrijven dus een verdragsverplichting (zie bijvoorbeeld UNTOC, article 25).

nering een heel eind volgen want evenals veel voorstanders van herstelrecht heb ik geen hoge dunk van de veronderstelde sociale functies van het strafrecht zoals afschrikking en behandeling. Dat is ook de reden dat ik mij altijd heb ingezet voor criminaliteitspreventie en slachtofferhulp buiten het strafrecht. In dat opzicht voel ik mij een geestverwant van wijlen Louk Hulsman.² Als kernfunctie van het strafrecht zie ik uitsluitend de normbevestiging. Het strafproces is in mijn ogen een ritueel waarbij de door het misdrijf geschonden rechtsnorm wordt herbevestigd door schuldigverklaring en bestraffing van de dader. Anders dan Walgrave en Blad echter zie ik de gedupeerde partij en zijn naasten en vrienden als de primaire adressaten van deze rituele handeling. Deze binnenste kring heeft meer dan wie ook behoefte aan herstel van het door het misdrijf geschokte vertrouwen in de geldigheid van de rechtsorde. Het gaat voor hen om *'regaining a sense of community and order.'* (Van Dijk 1985).

De gedupeerde of nabestaande heeft ook meer dan wie ook een legitieme behoefte om te zien dat de dader straf krijgt opgelegd, namelijk als afkoop van de bevrediging van zijn diepmenselijke behoefte aan wraak.

De in de afgelopen tien jaar opgebouwde victimologische kennis bevat sterke aanwijzingen dat veel gedupeerden inderdaad grote waarde toekennen aan (persoonlijke deelname aan) het strafritueel. Dit blijkt uit victimologische overzichtsstudies, zoals aangehaald door Pemberton (2005) en ook uit recent Europees en Australisch onderzoek naar de praktijk van het spreekrecht (*Crim. Law Review* 2007). Ook indien de strafmaat er niet merkbaar door wordt beïnvloed, wil men toch graag in het strafproces worden gehoord. Deze behoefte blijkt ook uit mijn eigen kwalitatieve analyses van de verhalen van 'bekende slachtoffers', dat wil zeggen slachtoffers die over hun ervaringen boeken hebben geschreven (Van Dijk 2009). Ik citeer hier bij wijze van exempel Jan Philipp Reemtsma, slachtoffer van een ontvoering:

'Gleichwohl ist für das Opfer die Strafe von höher Bedeutung. Nicht weil sie die Rachebedürfnisse erfüllt, denn das tut sie meistens nicht. Sondern weil die Strafe die Solidarität des Sozialverbandes mit dem Opfer demonstriert. Die Strafe grenzt den Täter aus und nimmt damit das Opfer herein. Die Strafe für den Täter ist im Grunde nichts anderes, als es viele freundliche Briefe von Menschen sind, die sagen: 'Welcome back'. (Reemtsma 2005)³

Ik voeg toe een citaat van een Franse overlever van een ernstig geweldsdelict over haar optreden tijdens haar strafproces als burgerlijke partij:

'Still, when it was time for me to stand up front and give my testimony, I was grateful for their presence, for the uniforms, the guns, the judges robes, the jurors in their precisely placed seats- the signs of law en order, of decorum, of

2 Zie interviews van Hans Smit met Hans Boutellier en mijzelf in Smits 2008.

3 'Nevertheless punishment of the offender is very important for the victim. Not because it satisfies his wish of revenge which it usually does not. But because the punishment shows the solidarity of the community with the victim. The punishment excludes the offender and thereby includes the victim. The punishment of the offender conveys in essence the same message as the many friendly letters of people who say: "Welcome back". ' (Vertaling JvD)

“civilization”, that had vanished during my assault. The props were all in place for me to tell my story.’ (Brison 2002)

Mede naar aanleiding van de getuigenissen van Reemtsma schreef een Duitse strafrechtstheoreticus (Prittwitz 1999) onlangs een vurig pleidooi voor een sterkere rechtspositie in het strafproces voor de gedupeerde partij onder de titel *The Resurrection of the Victim in Penal Theory*. Dit is een mooie titel want het brengt, vermoedelijk onbedoeld, tot uitdrukking dat er nog een derde associatie is bij het christelijke slachtofferbeeld naast Lijden en Vergeving, namelijk die van de Herrijzenis. Door de gedupeerde beter te bejegenen kan het strafrecht helpen het slachtoffer te reintegreren in de maatschappij. Dit vergt volgens Cleiren geen aanpassing van het strafrecht maar een heuse stelselherziening. Ze heeft hierin ongetwijfeld gelijk. De rechtsfiguur van de burgerlijke partij en de nu bestaande Amerikaanse, Australische, Engelse en Nederlandse spreekrechten zijn rechtsfiguren die verder moeten worden doordacht, ook op hun implicaties. Ik denk overigens dat het Nederlandse strafproces dat ooit door een Amerikaanse rechtssocioloog is getypeerd als ‘paternalistisch’ betere aanknopingspunten biedt voor een effectief spreekrecht dan het Amerikaanse of Engelse strijdmodel. Hoe de benodigde stelselwijzigingen er precies zullen moeten uitzien, verschilt per land en vergt nadere interdisciplinaire studies. Hieraan zullen naast strafrechtsdeskundigen victimologen en herstelrecht deskundigen een bijdrage moeten leveren. Ook antropologische kennis over de effectiviteit van rituelen kan hierbij niet worden gemist (Rock 2009, te verschijnen). Nogmaals, de tot nu toe doorgevoerde wijzigingen waren niet meer dan inleidende schermutselingen. De werkelijke herrijzenis van de gedupeerden is nog toekomstmuziek. *Change we can believe in*.

Literatuur

- Brison, S. (2002) *Aftermath; Violence and the Remaking of a Self*. Princeton: Princeton University Press.
- Crim. Law Review (2007) *Victim Impact Statements: Can Work, Do Work (for those who bother to make them)*, 360-379.
- Dijk, J. van (2009) *Free the Victim; A Critique of the Western Conception of Victimhood*, *International Victimological Review* (te verschijnen).
- Dijk, J.J.M. van (1985) *Regaining a Sense of Community and Order: General Report of the 16th Criminological Research Conference of the European Committee on Crime Problems*, Research on victimization. Strasbourg, 26-29 November 1984.
- Fletscher, G.P. (2008) Responses to the Critiques of the Grammar of Criminal Law, *Criminal Justice Ethics*, (27)1.
- Lascaris, A. (1993) *Het soevereine slachtoffer*. Baarn: ten Have.
- Pemberton, A. (2005) Het spreekrecht: vergelding of herstel? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 5(3).
- Prittwitz, C. (1999) The Resurrection of the Victim in Penal Theory. *Buffalo Criminal Law Review*, 3, 109-129.
- Reemtsma, J. Ph. (2005) *Im Keller*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Richards, Kelly M. (2005) Unlikely Friends? Oprah Winfrey and Restorative Justice. *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 38(3), 381-399.

- Rock, P. (2004) *Constructing Victim's Rights. The Home Office, New Labour, and Victims*. Oxford: Oxford University Press.
- Rock, P. (2005) Victims' Policies as Contingent Accomplishments, in: E. Vetere & P. David (Eds.), *Victims of Crime and Abuse of Power*, Festschrift in honour of Irene Mellup. Bangkok: United Nations.
- Rock, P. (2009) 'Hearing Victims of Crime': *The Delivery of Impact Statements as Ritual Behavior in Four London Trials for Murder and Manslaughter*, unpublished draft for reader edited by Bottoms & Roberts.
- Smits, H. (2008) *Strafrechtshervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert Liga*. Amsterdam: Aksant.